

BESPREK

[0820] *Rolf H. Bremmer Jr, Hir is eskriven. Lezen en schrijven in de Friese landen rond 1300. Hilversum & Leeuwarden (2004), Uitgeverij Verloren & Fryske Akademy, 165 pp., ISBN 90-6550-817-1.*

Rolf Bremmer heeft zijn Leidse oratie van december 2002 nader uitgewerkt, en het resultaat mag er zijn, zowel door de fraaie uitvoering als door de rijke inhoud van het boek. De auteur imponeert de lezer door zijn beheersing van de stof en door de ordelijke presentatie daarvan. Bovendien voldoet het boek nog aan een ander criterium dat voor belangwekkende studies geldt: het daagt uit tot verdere discussie. De kritische opmerkingen die hieronder gemaakt worden, zijn dan ook bedoeld om dat debat op gang te brengen. Zij doen geenszins afbreuk aan de waarde van de hier besproken studie.

Talen worden wel eens beschouwd als organismen: ze ontstaan in een bepaalde periode en ze houden ergens in de geschiedenis op te bestaan, of althans ze verliezen dan een groot deel van hun functie. Bij de bestudering van de ontwikkeling van talen die nog in de meeste domeinen gebruikt worden, doorgaans dus staatstalen, richt de aandacht zich dan op de beginperiode, bij minder gebruikte talen, meestal dus minderheidstalen, mag juist de slotperiode zich in de wetenschappelijke aandacht verheugen. Voor het Oudfries is die laatste fase, dus wat de late middeleeuwen en de vroege nieuwe tijd betreft, beschreven door Oebele Vries. Rolf Bremmer richt de schijnwerper nu op de beginperiode van het Fries als schrijftaal, of ruimer nog: op het ontstaan van een schrijfcultuur in de Friese gewesten.

Bremmer zet de zaak meteen al op scherp. Hij bestrijdt, of althans nuanceert, de mening van Oebele Vries dat er vóór 1300 nauwelijks sprake van een uitgebreide schrijfcultuur in Friesland zou zijn. Tegelijkertijd draagt hij argumenten aan voor de stelling dat in het schrijflandschap van de dertiende eeuw en eerder het Oudfries nog geen grote rol speelt. Dat laatste heeft onmiddellijk consequenties voor de datering van belangrijke Oudfriese rechtsteksten als de *Zeventien Keuren* en de *Vierentwintig Landrechten*. Het is zeer onwaarschijnlijk dat die in hun overgeleverde tekstvorm al uit de 11de of 12de eeuw dateren, zoals door rechtshistorici veelal beweerd wordt. Met die laatste mening komt Bremmer op inhoudelijke gronden dicht in de buurt van zijn Groninger collega Germen de Haan, die in 2001 met taalkundig bepaalde argumenten poneert dat wat wij traditioneel Oudfries noemen, eerder te vergelijken is met bijvoorbeeld het laat-middeleeuwse Middelnederlands dan met een typologisch Oudgermaanse fase van het Nederlands.

Stof genoeg voor discussie dus, maar laten we eerst de auteur zelf aan het woord laten. In het eerste hoofdstuk wijst hij op een van de grootste handicaps bij zijn onderzoek: er is maar zo weinig bewaard gebleven aan handschriftelijk materiaal uit Friesland. Stormvloed, de Beeldenstorm, oorlogshandelingen, afbraak

van kloosters en confiscatie van hun bezit, en tot in de nieuwe tijd desinteresse, deden teniet wat in de voorgaande eeuwen met zoveel zorg was opgebouwd. Pas de geïnstitutionaliseerde wetenschappelijke belangstelling vanaf het einde van de zestiende eeuw kan nog iets goed maken.

Bremmer is evenwel in staat om de hiaten in zijn Friese materiaal op te vullen met gegevens uit de materiële cultuur (afbeeldingen van teksten bijvoorbeeld op muurschilderingen) en met extrapolaties van algemene mediëvistische gegevens uit andere gewesten. Via een uiteenzetting over de vroeg- en voorchristelijke schrijfcultuur in Friesland komt hij in de volgende hoofdstukken tot een beschrijving van de schrijf-, lees- en collectiecultuur in de kloosters. Hij ziet de kloosters als de bakermat van de schrijfcultuur in Friesland, en het gegeven dat die eigenlijk pas vanaf de tweede helft van de 12de eeuw in Friesland gevestigd zijn (en dan aanvankelijk ook alleen nog maar in het westelijk gedeelte), is cruciaal voor zijn verdere betoog. Deze eerste hoofdstukken zijn nog in belangrijke mate cultuurhistorisch bepaald, waarbij Bremmer overigens allerlei detailgegevens uit Friesland bijeenbrengt en in een doorlopend verhaal hun plaats weet te geven.

Op een gegeven moment breidt de schrijfcultuur zich uit tot buiten de muren van kerk en klooster, en dan komt het Oudfries als geschreven taal ook in beeld. Waar de eerste hoofdstukken nog veel algemeen mediëvistische informatie bevatten, richt de aandacht zich vanaf het vijfde hoofdstuk vooral op specifiek Friese, ook friestalige, zaken. Aan de hand van termen uit het bereik van de schrijfcultuur (*lesa*, *skriva* en de afleidingen daarvan, *bok*, *bref*, *tefle* 'schrijfplank') geeft Bremmer er een beeld van hoe men ook wat de Friese taal betreft vertrouwd begint te raken met de grondbeginselen van het lezen en schrijven. Kenmerkend is overigens dat deze woorden of aan het Latijn ontleend zijn of hun specifieke betekenis onder Latijnse invloed hebben gekregen. De rol van de kerk hierin is onmiskenbaar.

Het Latijn blijft evenwel dominant, ook in het schriftelijk verkeer tussen mensen die friestalig zijn. Maar er worden sporen zichtbaar van geschreven Fries, in eerste instantie als Friese woorden in een voor het overige Latijnse context. Deze woorden zijn in hun spelling trouwens "correct" Klassiek Oudfries. Die sporen zijn er zeker, maar daar blijft het vooralsnog bij, want Bremmer zet zich af tegen de opvatting, met name van N.E. Algra, dat er reeds ver voor het jaar 1300, te weten al in de 11de en 12de eeuw, optekeningen van rechtsuitspraken in het Oudfries zouden zijn gemaakt. Daaruit zouden zich dan de *Zeventien Keuren* en de *Vierentwintig Landrechten* hebben ontwikkeld. Om dit plausibel te maken zou Algra, naar de mening van Bremmer, moeten aantonen a) dat er in Friesland een bestuurlijk archief van enige importantie was; b) dat er in die vroege tijden al sprake was van lees- en schrijfactiviteiten op bestuurlijk gebied in Friesland; en c) dat dit in de volkstaal gebeurde. Dat is niet aannemelijk. Het kerkelijk netwerk, vooral van de opkomende kloosters, leverde de communicatielijnen waarlangs rechtsdocumenten zich konden verspreiden. Bremmer gunt verder nog het verbond van de Opstalsboom een rol daarbij. In hoeverre dat verbond anders dan incidenteel gefunctioneerd heeft, zeker wat het vastleggen en doorgeven van de rechtsgebruiken betreft, lijkt mij evenwel onzeker.

Wij doen er dus, volgens de auteur, goed aan om het in geschrifte vastleggen van complete Friese teksten niet vóór ca. 1250 te dateren (misschien iets eerder omdat in de *Hunsingoër Keuren* van 1252 al naar een van de *Vierentwintig Land-rechten* verwezen wordt). Bremmer rekent ook af met de traditionele opvatting volgens welke stijlfiguren als allitererende paarformules op een hoge ouderdom van de teksten waarin ze voorkomen, zouden wijzen (in de recente frisistiek vooral naar voren gebracht door W.J. Buma). Het gaat hier veeleer om “een jonge mode die traditionele, volkstalige uitdrukkingen combineerde met klassiek-rhetorische middelen”. Voorts wordt beschreven hoe de overgang verliep van mondeling rechtsgebruik naar de schriftelijke vastlegging daarvan, en hoe men met de daarbij ontstane onzekerheden omging. Interessant is ook Bremmers opvatting dat ons beeld van de Oudfriese rechtsliteratuur te zeer bepaald wordt door de grote verzamelhandschriften. Wij zouden er goed aan doen om in eerste instantie van kleine boekjes, katernen, uit te gaan met steeds één tekst. Een ander onderwerp dat in het informatieve achtste hoofdstuk aan de orde komt, is de vraag hoe de relatie is tussen Latijnse en volkstalige versies van dezelfde tekst. Daarbij gaat het om een oud probleem. Nieuw voor de Friese filologie is de uiteenzetting over het verschil tussen 'open' en 'gesloten' teksten. Bij de laatste gaat het om teksten die een dusdanige *auctoritas* genieten dat zij met de grootst mogelijk nauwkeurigheid dienen te worden overgeschreven (de Bijbel, de klassieken en het canonieke recht), bij 'open' teksten heeft de kopiist een grotere vrijheid. Op de implicaties hiervan kom ik hieronder terug.

De laatste beide hoofdstukken vallen niet onder het hoofdthema van de studie: de schrijfcultuur in Friesland omstreeks 1300, maar geven toch een zinvolle aanvulling daarop. Het gaat daarbij om de mythe van de Friese Vrijheid als bindend element en om de na-middeleeuwse bestudering van de Oudfriese rechtsliteratuur.

De uitgebreide bibliografie laat zien dat de auteur vertrouwd is met het mediëvistische debat zoals dat momenteel vooral buiten de frisistiek wordt gevoerd, en heeft alleen daarom al zijn nut. Zeer verhelderend, vooral met het oog op de verdere discussie over de theses van Bremmer, is de lijst van dertiende-eeuwse en vroegveertiende-eeuwse handschriften en handschriftfragmenten uit de Friese landen.

*

Het bovenstaande geeft maar een zeer beknopte indruk van hetgeen het boek te bieden heeft. Als tweede verdienste van Bremmers studie vermeldde ik dat het stimuleert tot kritische discussie. Enkele aanzetten daartoe geef ik in het volgende, en maak daarbij ook nog enige kleine kritische opmerkingen.

Ik noemde al de fraaie uitvoering van het boek. Dat geldt ook voor de stijl waarin het geschreven is. Rolf Bremmer schrijft levendig en maakt daardoor de inhoud van zijn studie toegankelijk voor een breder publiek dan slechts de vakgenoten. Soms is zijn stijl wat causerie-achtig ('het loket van het stadhuis' in 1327 bijvoorbeeld; p. 99). Bremmer toont overtuigend aan dat het Latijn vanaf de dertiende eeuw steeds meer plaats moet maken voor de volkstaal. De corrector van het boek demonstreert onbedoeld dat die ontwikkeling, die dus ook leidt tot een steeds geringere vertrouwdheid met het Latijn, tot in onze dagen doorgaat: het lijkt mij bijvoorbeeld heel onwaarschijnlijk dat het OGD de vorm *iusualis* biedt, en bij Lambooy en Mol staat niet de vorm *genus lapidus* (beide p. 77)!

Het boek van Bremmer, dat de ontwikkeling van de schrijfcultuur gedurende een betrekkelijk korte periode beschrijft, groeit onder zijn handen uit tot een kleine literatuurgeschiedenis van het Oudfries, waarbij de auteur meermalen de door hem gestelde tijdgrens overschrijdt. Dat geldt bijvoorbeeld voor de fictionele literatuur. De *Historia Frisiae* zal echt jonger zijn dan 1300-1340. Het ontbreken van een verwijzing naar de “verpletterende nederlaag die de Friezen graaf Willem IV in 1345 bij Warns toebrachten” lijkt mij geen argument voor die vroege datering te zijn. In een bepaald opzicht kan de graaf als een vijand van de Friezen gezien worden, maar in het christelijk bepaalde wereldbeeld van de auteur van de *Historia* was hij wel een vijand van een andere orde dan bijvoorbeeld de Saracenen of de Pruisische heidenen. Op zichzelf zijn deze excursies niet storend. Wel riskant wordt het wanneer Bremmer aan de hand van jonge redacties van oudere teksten de toestand in de door hem bestudeerde periode gaat beschrijven. Ik neem graag aan dat het voorschrift dat de *asega* het Onze Vader en het Credo moet kennen, het waarschijnlijk maakt dat deze functionaris inmiddels geletterd is, maar dat mag niet bewezen worden aan de hand van een passage die van alle redacties van de *Zeventien Keuren* slechts in het zestiende-eeuwse - of met enige goede wil vijftiende-eeuwse - handschrift *Jus Municipale* overgeleverd is.

Het Latijn wordt in de door Bremmer beschreven periode geleidelijk afgelost door de volkstaal. Zeker in het Oosterlauwerse gebied zijn er twee concurrerende volkstalen: ook het Nedersaksisch speelt een rol en wordt gaandeweg zelfs de overheersende schrijftaal. Het is best mogelijk dat het verdrag tussen de zijlvesten van Delfzijl en Omtata Tya (in hs. F) oorspronkelijk vanuit het Latijn in het Oudfries is vertaald en vervolgens daaruit overgezet in het Nedersaksisch (p. 75; enkele Friese vormen geven daartoe aanleiding), maar ik wijs erop dat in datzelfde Fivelgoër handschrift ook een redactie voorkomt van de *Willekeuren van Focka Ukena*, geschreven in een duidelijk Fries gekleurd Nedersaksisch. Wij bezitten evenwel twee originelen hiervan waarin deze Friese sporen ontbreken. De Friese taalkleur in het hs. F is dus secundair.

Veel handschriftelijk materiaal is in de loop der eeuwen verloren gegaan; Bremmer wijst daar al op in zijn eerste hoofdstuk. Zelfs na de middeleeuwen zijn de originele documenten nog niet zeker van hun voortbestaan. De auteur betreurt het bijvoorbeeld dat van de tekstuutgaven van Schotanus en Mone in de zeventiende, resp. negentiende eeuw de voorbeelden niet meer bewaard zijn gebleven, ja het lijkt er zelfs op dat hij de tekstbezorgers daarover een verwijt maakt. Dat die voorbeelden verloren zijn gegaan, is natuurlijk hinderlijk, maar het is nu eenmaal een grote zeldzaamheid wanneer wij afschrift en origineel, of oude uitgave en basishandschrift beide nog bezitten. Ik ken daarvan weinig voorbeelden. Een daarvan is overigens wel bijzonder navrant: Ottema leverde voor de uitgave van de kroniek van Worp van Thabor zijn *Leithandschrift* (bezit van het Fries Genootschap!), voorzien van collaties naar andere manuscripten, etc., zo als kopij bij de drukker in. Ergerlijk gedrag, maar het demonstreert wel dat tot ver in de nieuwe tijd een uitgave het handschrift van zijn waarde beroofde.

Het probleem is niet dat er zoveel manuscripten verloren zijn gegaan; het is veeleer een wonder dat er nog zoveel bewaard is gebleven. De voorwaarden tot het

verlies van voor ons waardevol materiaal waren immers al in de late middeleeuwen en vroege nieuwe tijd geschapen. Het is natuurlijk heel mooi en indrukwekkend dat al in de jaren tachtig van de vijftiende eeuw een Oudfries rechtshandschrift, vermeerderd met ander materiaal, gedrukt werd, maar ik ben ervan overtuigd dat wij zonder de *Incunabel van het Freeska Landriucht* meer handschriften zouden bezitten. Uit de Groninger Ommelanden bezitten wij weliswaar talrijke rechtshandschriften, maar die zijn voor het overgrote deel in het Nedersaksisch, en ook deze overlevering was niet bevorderlijk voor het bewaard blijven van Oudfriese manuscripten. De situatie in Oostfriesland, met relatief veel Nedersaksische handschriften, die uiteindelijk de basis voor het *Oostfries Landrecht* vormen, is vergelijkbaar. En als dus het voortbestaan van de grote verzamelhandschriften al in gevaar kwam, dan geldt dit *a fortiori* voor de kleine boekjes, vaak katernen, die volgens Bremmer aan de omvangrijke handschriften voorafgingen.

Afsluitend voer ik nog twee discussiepunten aan. Bremmer acht het onwaarschijnlijk dat er voor ca. 1200 in Friesland sprake kan zijn van het gebruik van het Fries als schrijftaal voor rechtsdocumenten. Een randvoorwaarde daarvoor zou de aanwezigheid van een vorstelijk hof, een krachtig geestelijk centrum of verstedelijkte gebieden moeten zijn. Ik ben het in dezen met de auteur eens, maar ik stel toch de vraag of na 1300 wel aan die randvoorwaarde werd voldaan. En als ik ook Rolf Bremmer met een impliciete “randvoorwaarde” voor zijn these mag confronteren, hoe verklaart hij het dat reeds de vroegste friestalige documenten, ja zelfs de losse woorden in een Latijnse context, zo'n consistente spelling vertonen? Waar komt die vandaan?

De titel van het boek, *Hir is eskriven*, is een vondst. Maar waar het betoog steeds meer op de friestalige overlevering geconcentreerd wordt, vraag ik mij toch af of de vlag deze lading wel geheel dekt. Bremmer geeft een heldere uiteenzetting over de voor het laat-middeleeuwse Friesland relevante soorten recht: de *consuetudo* 'rechtsgebruik, -gewoonte' (in eerste instantie mondeling overgeleverd), de *constitutiones antiquae* 'de (schriftelijk vastgelegde) landrechten' en het *ius scriptum* 'het geschreven recht, d.w.z. het canonieke recht' (het duidelijkst nog op p. 101, ook n. 22). In het laatste geval gaat het om een 'gesloten tekst', de *constitutiones* vormen een 'open tekst', en de *consuetudo* is in oorsprong niet schriftelijk vastgelegd.

Dit onderscheid wordt evenwel ook in de friestalige overlevering gehandhaafd. Het gaat mij hier vooral om de pendant van *ius scriptum* in het Oudfries: *screwen riucht* en variante vormen. Die verbinding komt zeer frequent voor in Codex Aysma, maar ik zou ook andere handschriften kunnen noemen. Het verbaast niet dat in Codex Aysma deze collocatie naar het canoniek recht verwijst. In dit en verwante handschriften worden de Friese rechtsvoorschriften immers gerelateerd aan het kerkelijke recht. Maar het werkwoord *skriva* komt ook zeer frequent buiten deze collocatie voor, en ook dan verwijst het naar het kerkelijke recht: *als deer screwen steet in da gastlika riucht*. De inheemse Oudfriese rechtsbronnen zijn evenwel niet geheel afwezig. Het opvallende is dat dan (toegegeven met een enkele uitzondering) het werkwoord *skriva* niet wordt gebruikt:

- *dat nochlijc to bywysen eerst in dat landriuchte, dar dat claerlick in halt, ende aeck in da keyser Rodulphi riucht;*
- *dat landriucht spreect aldus;*
- *dat scilma finda in da landriucht;*
- (en ook in de Latijnse kanttekeningen:) *istud patet in libro statutorum nostre patrie proprie landriucht.*

Het heeft er dus de schijn van dat alleen canoniekrechtelijke bronnen, 'gesloten' teksten dus, "geschreven" zijn, en dat 'open' teksten misschien wel genoteerd zijn, maar dat zij niet in die vorm in een proces aangevoerd worden: zij "spreken", zij worden "gevonden", er kan iets mee "bewezen" worden, het recht "blijkt" uit hen. Ik geef nog twee andere voorbeelden, nu uit een ander handschrift, de Eerste Riustringer Codex:

- *ther sancte Ieronimus fand escriuin an thera Iothana bokon;*
- *ther (God) on eskriuin hede tha tian bodo.*

We mogen aannemen dat de "boeken der Joden", het Oude Testament dus, en de Tien Geboden 'gesloten' teksten zijn, met een status die niet geringer is dan die van het canoniek recht. Ook hier weer "schrijven" en niet een andere vorm van communicatie.

Ik heb het laatste voorbeeld niet helemaal willekeurig gekozen. Het is afkomstig uit de eerste of de jongere Proloog op de Keuren en de Landrechten, een proloog die begint met: *Hir is eskriuin!* De titel die Bremmer aan zijn studie heeft gegeven zou dan slechts betrekking hebben op een deel van de schrijfcultuur in Friesland rondom het jaar 1300; een belangrijk deel van de inhoud van de klassieke rechts-handschriften valt er echter niet onder. Toegespitst zou dat betekenen dat Oudfries *skriva* niet zonder meer 'schrijven' betekent. Hoe dan ook, deze uiteenzetting zou een aanleiding kunnen zijn om, voortbouwend op wat Bremmer daar zelf al over aangeeft, de status van de klassieke Oudfriese rechtshandschriften nog eens nader te beschouwen, en ook de wijze waarop zij gebruikt werden.

*

De auteur sluit zijn onderzoek af bij teksten uit de vroege veertiende eeuw - met enkele uitstapjes over die grens heen. Oebele Vries begint zijn in 1993 uitgegeven taalhistorische studie in principe ook bij het jaar 1300, maar hij houdt zich vooral met andere tekstsoorten en met een latere periode bezig. Er zit dus een gat tussen beide boeken. Moge Rolf Bremmer deze constatering opvatten als een uitnodiging om de leemte op te vullen met een vervolg op de hier besproken studie.

Henk D. Meijering
Kolonieweg 26
9865 VZ Opende